

L. Vashchuk, Post-graduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

AN IMAGE OF "TRIUMPHANT CAESAR", "KING FRANCIS NOBLE" BY "DIARY OF LOUISE OF SAVOY"

The article analyzes an image of Francis I as a "glorious and triumphant Caesar" created by Louise of Savoy. It identifies the main motives and goals that pushed the countess to create this image.

Keywords: Francis I, Louise of Savoy, diary, image, "triumphant Caesar".

УДК 930.1 (470+571)"17"

О. Воловик, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НЕВРОЖАЇ ЯК НАСЛІДКИ АНОМАЛЬНИХ ЯВИЩ ПРИРОДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVIII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

В статті аналізується стан наукового дослідження проблеми неврожайів XVIII ст. в Російській імперії спричинених аномальними явищами природи.

Ключові слова: клімат, неврожай, голод, історіографія, Російська імперія.

Проблема впливу аномальних явищ природи на різні сфери життя Російської держави у XVIII ст. на сьогодні є слабо вивченою. Основна складність дослідження полягає у розпорошеності інформації, як в джерелах, так і в літературі. Однак і доступні матеріали мало кого спонукали до спеціальних досліджень цієї теми. Звертаючись до вказаної теми, дослідники порушували окремі аспекти даної проблематики або подавали природно-кліматичні явища в контексті певних подій та процесів. Та, незважаючи на всі зазначені перепони, вчені XIX – XX ст. все ж таки зробили чималий внесок у вивчення цієї проблеми.

До історіографічного аналізу даної теми науковці, як правило, звертались в контексті своїх дисертаційних робіт [5, 32, 41, 44]. До відомих нам розвідок варто віднести питання дослідження концептуальних питань впливу природного чинника на історичні процеси [3, 41]. Актуальність дослідження не викликає сумніву з огляду на появу нових галузей наукового пізнання пов'язаних із впливом та значенням природного фактора [1, 36].

Завдання нашої статті полягає в спробі дати загальну характеристику пласту літератури, яка так чи інакше висвітлює питання впливу аномальних явищ природи на соціально-економічне та політичне життя Російської імперії.

Проблема ролі природного фактора у житті суспільства формувалась паралельно із становленням географічної науки як такої. Наукове вивчення даного питання бере свій початок з XIX ст., періоду коли в Росію почали проникати західні вчення, в тому числі позитивізм. Першопрохідцями дослідження даного аспекту на теренах Російської імперії були вихідці із німецької географічної школи К. Бер, К. Ріттер та Ф. Ратцель. Ключові ідеї вчених зводились до того, що весь хід історії визначається природним середовищем [3, с. 26-27], а вирішальне значення в поширенні цивілізацій мали ріки [8].

Послідовниками географічного напрямку серед російських дослідників були такі відомі вчені як С. М. Соловйов (1820–1879), В. О. Ключевський (1841–1911), Л. І. Мечников (1838–1888). В своїй більшості вони продовжували ідеї відомих французьких та німецьких вчених. Особливості звичаїв, характеру, психології народу С. М. Соловйов намагався виводити із суворості кліматичних умов [39]. В. О. Ключевський розширив спектр дії природних факторів до господарського та політичного устрою [19]. Розвиток ідей К. М. Бера отримало своє продовження в роботі Л. І. Мечникова присвяченій розвитку цивілізацій. В цілому новизна поглядів вченого полягала у спробі виявити міру впливу фізико-географічного середовища на розвиток цивілізації, до-

слідити реальний зв'язок між природним середовищем та соціальною еволюцією [24]. Питання єдності людини й природи, зв'язки природного середовища з виникненням та існуванням цілих держав і етносів знайшли своє відображення в роботах історика й географа, Л. М. Гумільова. Власне появу етносів він виводив із природного середовища в межах якого люди виробили певну систему вмінь та звичаїв, що і призвело до поділу людства на окремі утворення. На його думку, зміна клімату може змінити історичну перспективу не менше, ніж прийняття християнства [13].

Ідеї відомих істориків були більшою мірою філософськими концепціями, які зводилися до теоретичного зображення історичного процесу в контексті впливу природного та географічного середовища. Згодом постала необхідність в більш практичних дослідженнях, які б наглядно демонстрували роль впливу аномальних явищ природи на певні історичні процеси в минулому.

Особливе місце в історіографії теми займають дослідження неврожайних років, голоду, як наслідків впливу несприятливих природно-кліматичних умов. Ця проблема була надзвичайно актуальною для аграрної країни. Уперше вона була порушена в працях відомого російський науковця В. Н. Лешкова. Автор вдається до аналізу громадських, духовних та світських заходів у зв'язку з неврожайними роками на основі літописів і законодавчих актів [23]. Однак, автор розглядає проблему природних катаклізмів з точки зору права, не вдаючись до аналізу причин неврожайів та їх впливу на життя народу, що, проте, жодною мірою не зменшує його внеску у розгляд проблеми та дає нам змогу зосередитись на дослідженні цих питань.

В 1858 р. за ініціативою Імператорського Російського географічного товариства було опубліковано статтю священика Н. Словцова, в якій у хронологічній послідовності перераховуються випадки неврожайів по всій території Росії з 1024 по 1854 роки. До найважчих наслідків неврожайів автор відніс голод і похідне від нього, а саме: хвороби, смертність, людоджерство, міграції населення, розбій, непокоря владі, дорожнеча, падіж худоби [38].

Після неврожайних 1885 р. і 1890-х рр. відбувається активізація вузькопрофільних досліджень, присвячених неврожам минулого та сьогодення. Виникає державний запит на дослідження голодних років для вироблення раціональних методів забезпечення продовольством населення. В даному світлі з'явилась стаття В. Н. Щепкіна в якій вперше було зроблено спробу порівняльного аналізу заходів уряду під час голодних років [42]. Серед безлічі робіт, опублікованих у ці роки,

слід також виділити роботи Ф. І. Леонтовича, О. Е. Картанцевої, Д. І. Багалія [22, 18, 2].

Так Ф. І. Леонтович вперше звертає увагу на вживання хлібних сурогатів під час неврожаїв. Згадує про недостатню кількість коштів у народному обігу та про появу фальшивої монети за Олексія Михайловича і Петра І. Дослідник вперше згадує про заснування Павлом І "практической школы земледелия" під керівництвом іноземних переселенців для передачі досвіду ведення сільського господарства. О. Е. Картанцева на основі законів детально описала структуру та діяльність "запасных магазинов", однак автор не зосереджує уваги на значенні подібних заходів для держави. Д. І. Багалій до причин неврожаїв голоду долучив такі, як чутливий ринок, погані дороги, через які неможливо було вчасно доставляти в голодні райони хліб.

Першою спробою подати картину неврожайних років на основі архівних матеріалів, які зберігались на той час в Архиві Міністерства Юстиції, була зроблена П. Безобразовим. Автор наводить дані хлібних цін під час неврожаю 1734 р. в ряді повітів Белгородської і Нижегородської губерній. Вчений вперше звернув увагу на видачу продовольчих позик із воєнних провіантських магазинів, влаштованих Петром Великим, як на один із заходів у боротьбі з голодом. Однак суттєвої користі, на думку дослідника, вони не приносили [4].

В 1897 р. вийшов збірник статей за редакцією професора А. І. Чупрова та А. С. Посникова. Автори намагалися досліджувати взаємозв'язок між явищами природного, соціального, економічного порядку [10]. У статті Ф. А. Щербини така залежність прослідковувалася між неврожаєми, станом селянських бюджетів, епідеміями, народжуваністю й смертністю [43].

Наприкінці XIX – початку XX ст. інтерес до дослідження причин неврожаїв, їх наслідків і діяльності влади по їх подоланню не слабшав. В 1905 р. вийшла стаття І. Сухоплюєва, у якій вперше було виокремлено в окреме дослідження наслідки неврожаїв [40]. Вчений К. С. Веселовський опублікував статтю про соціально-економічні наслідки неврожаїв у Росії, в якій вперше звернув увагу на те, що низький рівень техніки натурального господарства не міг вберегти населення від руйнівної дії періодичних посух та інших несприятливих метеорологічних умов [9]. В 1908 р. С. А. Князьковим було видано нарис з історії голоду [20]. У 1909 р. з'явилася велика праця А. С. Єрмолова, яка стала підсумком його попередніх досліджень. Предметом його дослідження стало продовольче забезпечення населення у випадку неврожаїв. Робота представляє більшою мірою історіографічний інтерес, оскільки працюючи в уряді міністром землеробства і державного майна із середини 1890-х рр., А. С. Єрмолову доводилось багато їздити по країні та безпосередньо спостерігати наслідки неврожаїв [16].

В цілому ж, окремі роботи й узагальнюючі праці другої половини XIX – початку XX ст. стали базою для дослідників XX ст. Після революції 1917 р. комплексних історичних досліджень про вплив стихійних і антропогенних лих на соціально-економічне життя населення практично не проводилося. У 1920-30-ті рр. практично не велося і регіональних досліджень із проблем стихійних лих. Однак, враховуючи політико-ідеологічну специфіку періоду, не можна з упевненістю стверджувати, що їх не було взагалі, можливо вони просто були втрачені.

З кінця 1950-х рр. сюжети впливу природного фактора на врожайність почали простежуватись в роботах дослідників економічної історії, що працювали в рамках міжреспубліканського симпозиуму, присвяченого проблемам аграрної історії. На ряду із питаннями природно-географічних причин неврожаїв [31] дослідники при-

ходять до висновків, що падіння врожаїв в кінці XVIII ст. змушувало шукати нові механізми покращення сільськогосподарської техніки [45], ставало поштовхом до поширення посіву нових культур [21].

Послаблення ідеологічного тиску на науку в цілому та на тематику історичних досліджень, зокрема, стало поштовхом до появи нового пласту узагальнюючої літератури, пов'язаної із стихійними явищами природи. В 1973 р. вийшов перший радянський посібник з історичної географії під редакцією В. З. Дробіжева, в якому було введено природно-географічний компонент в підготовку істориків-дослідників [14].

В монографії А. В. Дулова, що вийшла у 1983 р., великого значення автор приділяє дослідженню взаємозв'язків природних і соціальних факторів в історії Росії. Вчений вперше показав зв'язок природного середовища з розвитком засобів зв'язку, використання природних умов при веденні бойових дій та деякі аспекти впливу географічного середовища на особливості соціальної й політичної історії [15].

В 1980-х рр. вийшла монографія геофізика Е. П. Борисенкова та історика В. М. Пасецького. Це перша фундаментальна праця з історії природи та клімату в хронологічних рамках цілого тисячоліття. Заслуга Е. П. Борисенкова і В. М. Пасецького полягає в тому, що вони звели воедино відомості про екстремальні природні явища, відмічені в різних джерелах, вибудували в хронологічному порядку, дали короткий опис і обсяги збитків, побіжно звернули увагу на боротьбу з особливо небезпечними стихійними явищами [6].

Із розпадом Радянського Союзу відбулися зміни не лише в політичних та соціально-економічних сферах, а і в ідеологічному підході при вивченні впливу природного чинника на історичний процес. З початку 1990-х рр. дослідники звертаються до аналізу дії природних факторів на виробничі процеси, організацію побуту та особливості ментальності селянства. Даний підхід отримав поширення та активно обґрунтовується у статтях і монографіях Л. В. Милова. На думку автора, короткий цикл землеробських робіт, переважання малоплодючих та не плодючих ґрунтів призводили до великої концентрації праці землероба у відносно невеликий часовий проміжок. Все це вимагало від селянина крайнього напруження сил, збільшення тривалості робочого дня, використання додаткових трудових ресурсів і, в кінцевому рахунку, формування компенсаційних механізмів виживання, що проявились в тоталітарних формах державної влади [25].

Концепція Л. В. Милова викликала бурхливу дискусію в науковому суспільстві і зустріла на своєму шляху не лише прибічників, але і противників. Так, на думку Б. Н. Миронова, вплив географічного середовища на людину та суспільні явища відбувається у взаємодії з іншими соціальними, економічними та політичними факторами, оцінити індивідуальний вклад кожного із яких не виявляється можливим [26]. Наукова дискусія між визначними істориками активізувала інтерес дослідників до вивчення даного питання.

Своєрідний погляд на історію стихійних лих у Росії, їх повторюваність і здатність суспільства протистояти екстремальним ситуаціям представили у своїй статті С. М. Мягков і А. Л. Шнипарков. Автори підкреслюють, що суспільство втрачало здатність ефективно протистояти стихіям тоді, коли в ньому втрачалось єдине розуміння цінностей і правил життєдіяльності. Такий стан суспільства, названий соціологами аномією, супроводжується ростом злочинності, розчарованості, апатії та ін. [29].

З регіональних досліджень, близьких за тематикою до нашої роботи, виділяється робота Я. М. Іваньо. Автор

показує періодичність повторення стихійних лих та способи боротьби з ними населення [17]. Ще однією регіональною роботою є дисертаційне дослідження Е. В. Яковлева, в якому автору на основі залучення місцевого архівного матеріалу вдалось зробити комплексне регіональне дослідження впливу аномальних явищ природи на повсякденне життя окремо взятого регіону [44].

Серед вітчизняних робіт цінними є праці В. М. Мордвинцева з аграрної історії монастирських маєтностей Лівобережної України. Науковець на основі широкого залучення опублікованих та архівних джерел склав таблицю екстремальних погодних явищ в Україні з 1650 по 1785 рр. [28]. Вперше звернув увагу на вплив несприятливих погодних умов на неспроможність селян сплачувати державні податки та утримувати російські війська [27].

Низьку врожайності зернових культур в другій половині XVIII ст. Е. С. Острась пояснює насамперед посухами та нашествиям сарани. Дослідник прийшов до висновків, що часті неврожаї сприяли масовому жебрацтву та посилювали зростання злочинності в регіоні, а у 1783 р. взагалі прискорили юридичне оформлення закріпачення селянства [30].

Дослідженню впливу кліматичного фактору на історичний розвиток Поділля вперше приділив увагу С. Д. Гальчак у своїй монографії [12]. Однією із останніх вітчизняних праць є монографія І. О. Ворончук, в якій авторка аналізує вплив природних катаклізмів на структуру української родини на Волині [11].

На сьогодні спостерігається посилення інтересу до проблеми ролі та впливу природного чинника в історичному процесі серед дисертаційних досліджень [5, 32, 41]. Великого значення набувають вузькопрофільні питання впливу природно-кліматичних умов на конференціях та симпозиумах. В останні роки заслуговують уваги читання присвячені пам'яті Л. В. Милова, які проходять на базі Московського державного університету [34]. В окрему категорію варто виділити роботи в яких зображено вплив неврожаїв на окремі аспекти повсякденного життя населення. [6, 33].

Отже, незважаючи на загальний інтерес і окремі відомі дослідження, питання впливу аномальних явищ природи в другій половині XVII–XVIII ст. розроблені недостатньо. Накопичений фактичний матеріал розпорошений. Автори в контексті своїх досліджень відзначали роль природно-кліматичного фактора, не вдаючись до подробиць впливу аномальних явищ природи, що відкриває перед нами широке коло наукових завдань.

Список використаних джерел

1. Александровская Е.И., Александровский А.Л. Историко-географическая антропохимия. – М., 2003.
2. Багалея Д.И. Стихийные бедствия в старину // Исторический вестник. – 1892. – Т. 47. – С. 177–195.
3. Банных С.Г. Космос – природа – общество (Русская философия о природной детерминации общественных процессов). – Екатеринбург, 2002.
4. Безобразов П. Неурожаи прошлого века // Наблюдатель. – 1893. – № 7. – С. 48–73.
5. Блесков Д.А. Становление хозяйственного строя России: влияние пространственных и естественно-природных факторов (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): Дисс. ... к. э. н. – М., 2003.
6. Борисенков Е.П., Пасекий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988.
7. Борисов Н. Повседневная жизнь русского путешественника в эпоху бездорожья. – М., 2010.
8. Бэр К.М. Переписка. – Л., 1970.
9. Веселовский К.С. Неурожаи в России и их социально-экономические причины // Образование. Журнал литературный и общественно-политический. – 1907. – № 4. – С. 1–29.
10. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. статей / Под ред. А.И. Чупрова, А.С. Посникова. – СПб., 1897. – Т. 1–2.
11. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. – К., 2012.

12. Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропогенезі). – Кам'янець-Подільський, 2006.
13. Гумилев Л.Н. Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии // История СССР. – 1967. – №1. – С. 53–66.
14. Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР / За ред. В.З. Дробыжева. – М., 1973.
15. Дулов А.В. Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX в.). – М., 1983.
16. Ермолов А.С. Нашин еурожаи и продовольственный вопрос. – СПб., 1909.
17. Иванько Я.М. Экстремальные природные явления исторического прошлого на территории Иркутской области. – Иркутск, 1997.
18. Картанцева Е.Э. Наше законодательство о народном продовольствии. Исторический очерк // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. – 1892. – Вып. 2. – С. 628–676.
19. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1937.
20. Князьков С.А. Голод в древней России. – СПб., 1908.
21. Крутиков В.И. Посевы и урожаи на землях Тульской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1968. – С. 163–172.
22. Леонтович Ф.И. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. – 1893. – № 3. – С. 47–76.
23. Лешков В.Н. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII в. – М., 1858.
24. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. – СПб., 1898.
25. Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М., 2001.
26. Мионов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX в.). – Л., 1985.
27. Мордвинцев В.М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Лівобережної України в XVIII в. – К., 1998.
28. Мордвинцев В.М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Лівобережної України в XVIII в. – К., 1998.
29. Мягков С.М., Шнипарков А.Л. История стихийных бедствий в России в XII–XIX вв. // Вестник МГУ. Серия "География". – 1997. – № 6. – С. 6–11.
30. Острась Е.С. Врожайность зерновых культур, хлебные цены та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Монографія. – Донецьк, 2003.
31. Пашуто В.Т. Голодные годы в Древней Руси // Аграрный ежегодник Восточной Европы. – Минск, 1964.
32. Ризванова Т.Р. Губернские власти и органы местного самоуправления Южного Урала в борьбе с эпидемиями и эпизоотиями в конце XIX – начале XX вв.: Дисс. ... к. и. н. – Уфа, 2011.
33. Романенко Е.В. Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. – М., 2002.
34. Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Вып. 3: Третьи чтения памяти акад. РАН Л.В. Милова: Матер к междунар. науч. конф. – М., 2013.
35. Рыбаков Е.В., Шулукина Г.А. Взаимодействие экологии и религии как проявление взаимодополнительности научного и вненаучного познания // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2012. – №5.
36. Самарова Л.Р. Географический детерминизм в современных религиозно-этических исследованиях // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 134–138.
37. Силян В.И. История географических и краеведческих исследований Европейского Северо-Востока России: Дис. ... д-ра геогр. наук. – Сыктывкар, 2004.
38. Словцов Н. Историческое и статистическое обозрение неурожаев в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества. – 1858. – С. 464–502.
39. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1863–1864.
40. Сухоплюев И. Последствия неурожаев в России // Русская мысль. – 1906. – Т. 6. – С. 147–183.
41. Шкуропат С.Г. Географический фактор в культурологических концепциях конца XIX – нач. XX вв.: Дисс. ... к. кл. н. – Санкт-Петербург, 2004.
42. Щепкин В.Н. Голода в России // Исторический вестник. – 1886. – Т. 24, кн. 11. – С. 489–521.
43. Щербина Ф.А. Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен на хлеба // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства в 2 т. / Под ред. А.И. Чупрова, А.С. Посникова. – СПб., 1897. – Т. 2.
44. Яковлев Е.В. Влияние чрезвычайных ситуаций на повседневную жизнь населения Тамбовской губернии второй половины XIX – начала XX вв. и деятельность властей и общественности по их предотвращению и преодолению последствий: Дисс. ... к. и. н. – Тамбов, 2004.
45. Ясман З.Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII века (по материалам "Трудов" Вольного экономического общества) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961.

Надійшла до редколегії 11.06.13